

4. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II пол. XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса, 1998.
5. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х томах. – К., 1990. – Т. 1.
6. Кирило-Мефодіївське товариство. У 3-х томах. – К., 1990. – Т. 3.
7. Костомаров Н. И. Автобиография // Русская мысль. – 1885. – № 5. – С. 211.

Юрій І. А., ОДУВС

ГРАДОНАЧАЛЬНИЦТВО ЯК СУБ'ЄКТ ОХОРОНИ ПРАВОПОРЯДКУ НА ПІВДНІ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ У XIX СТ.

Стаття посвячена правовим аспектам градоначальничества как института государственной власти на юге Российской империи. Рассмотрены особенности деятельности градоначальников по обеспечению правопорядка в XIX в.

The article is devoted to legal aspects of governorate as institute of the government in the south of the Russian empire. Features of activity of the city governors on law and order maintenance in the XIX century are considered.

Градоначальництво як особливий інститут місцевої влади з'явився на початку XIX ст. в умовах одержавлення найважливіших напрямків соціально-економічного та культурного життя південного регіону в процесі його інтеграції до Російської імперії. Організація градоначальств була зумовлена необхідністю встановлення на приєднаних приморських територіях відповідного правопорядку. Як підкреслював відомий правознавець XIX ст. О. Д. Градовський, підставами для вилучення градоначальств із загального губернського управління був їх особливий статус міст-портів, важливих для ведення зовнішньої торгівлі, а також наявність переселенців, що вимагали особливих заходів піклування та поліцейського нагляду [1, с. 135]. Окремі аспекти градоначальницької влади розглядалися також у працях дореволюційних дослідників В. М. Грибовського, А. О. Скальковського, К. М. Смольянінова, сучасних істориків В. В. Дмитрієва, П. Херліхі, Р. К. Феденьова, О. П. Якубовського [2 – 6]. Проте правозахисний аспект функціонування інституту градоначальництва залишився поза увагою дослідників. Мета цієї статті полягає у висвітленні проблеми правового регулювання діяльності градоначальників щодо забезпечення правопорядку, її особливості на півдні Російської імперії у XIX ст.

Вже в перших установчих документах початку XIX ст. щодо організації інституту градоначальництва акцентувалась увага на нагальній необхідності встановлення особливої місцевої влади у південних портових містах Російської імперії для забезпечення правопорядку. Так, в імператорському указі 1802 р. щодо створення Миколаївської, Катеринославської, Таврійської губерній і організації там судочинства було вказано, що чотири портових міста – Одесу, Херсон, Таганрог, Феодосію, планувалось вилучити з губерньського підпорядкування і встановити там особливу форму управління на чолі з градоначальником [7]. Згодом названі в указі міста, крім Херсона, стали центрами градоначальств. За вказаним документом градоначальнику доручалося головне управління містом, керівництво поліцією, контроль за діяльністю магістрату та сприяння його роботі щодо прискорення вирішення справ, опікування торгівлею і мореплаванням, нагляд за всіма місцевими громадськими установами, захист мешканців градоначальства.

Перші градоначальники підпорядковувалися безпосередньо царю і міністерству внутрішніх справ і водночас звільнялися з-під влади місцевого губернатора. Проте в необхідних випадках градоначальник міг розраховувати на підтримку і допомогу губернатора, завданням якого було сприяння створенню градоначальств. Це було сформульовано в імператорській настанові миколаївському військовому губернатору Беклешеву 1803 р. В документі акцентувалась увага на тому, що градоначальник повинен забезпечити для переселенців надійний захист і правопорядок [8, арк. 5-6].

Детальний виклад правоохоронних функцій градоначальника міститься в указах і настановах Олександра I щодо градоначальництва Армана Емманюеля дю Плессі дюка де Ришельє в Одесі [9; 10]. Про славі справи цього видатного градоначальника вдячні одесити пам'ятають і сьогодні. До обов'язків градоначальника входило: керівництво в довіреному йому місті всіма урядовими установами, зокрема: міською поліцією, митницею, карантинном, громадськими установами; видача паспортів особам, які займаються торговельними справами у градоначальстві, і документів, що дозволяють виїзд за кордон, на проїзд в межах імперії; управління всіма справами, що стосуються благоустрою міста, а також затвердження усіх рішень щодо вказаних проблем; здійснення контролю за ефективним вирішенням справ у судових органах, внесення своїх пропозицій щодо якнайшвидшого вирішення різних питань, звернення у випадку зволікання безпосередньо до міністерства внутрішніх справ. Через

відсутність у градоначальстві комерційного суду градоначальник повинен був виконувати функції судді з торгових питань [8, арк. 24].

При призначенні перших градоначальників – Ришельє в Одеське градоначальство, А. А. Дашкова – у Таганрозьке (1803 р.), А. С. Феньша – у Феодосійське, одним із їхніх обов'язків визначалося також створення на підвідомчій території комерційних судів для вирішення суперечок між купцями. До заснування комерційного суду градоначальник сам мав приймати рішення щодо узгодження торгових суперечок. Перший комерційний суд був заснований в Одеському градоначальстві у 1808 р. завдяки клопотанням і значній підготовчій роботі щодо організації його функціонування, яку здійснював Ришельє. Він також брав безпосередню участь в розробці статуту комерційного суду, який був затверджений імператором 10 березня 1808 р. Документ трактував опіку градоначальника над комерційним судом як один з його основних функціональних обов'язків [11]. Цьому присвячений окремий розділ статуту, що регламентував взаємовідносини комерційного суду з градоначальником, доповнював повноваження щодо нагляду за функціонуванням установи. Опіка градоначальника над комерційним судом позитивно вплинула на організацію і розвиток торгівлі в м. Одесі, сприяла поширенню досвіду в регіоні. Значно покращилась процедура розгляду справ, що сприяло зростанню довіри торгового контингенту населення до місцевої влади.

Згодом комерційні суди за наполяганням градоначальників та міських громад були засновані в інших градоначальствах. Так, 12 травня 1808 р. на таких самих засадах, що і в Одесі, був створений комерційний суд у Таганрозі, пізніше – у Феодосії та Ізмаїлі. Традиції, започатковані комерційними судами, в організації яких значну роль відіграли градоначальники з прогресивними поглядами, такі як Ришельє, Б. Б. Кампенаузен, С. О. Тучков, П. Ф. Местмахер та інші, сприяли розвитку торгово-економічного судочинства, формуванню культури підприємництва та його правового захисту. Більш детальний аналіз ролі градоначальництва в організації комерційних судів та торгово-економічного судочинства на півдні Російської імперії першої половини ХІХ ст. міститься у статті збірника наукових праць "Актуальні проблеми держави і права" за 2009 р. [12].

Градоначальник як головна посадова особа у градоначальстві об'єктивно представляв інтереси центральної влади. Для забезпечення правопорядку він був наділений широкими повноваженнями, координував діяльність поліції. Функції градоначальника поступово накопичувалися, конкретизувалися відповідно до обставин, і в кінцевому

результаті знайшли закріплення в узаконеннях як своєрідна система, у якій чітко простежувалися такі напрямки: міське управління, розвиток торгівлі, економіки, культури, освіти, охорона здоров'я, правоохоронна діяльність і поліцейський нагляд. Правоохоронна сфера функціонування градоначальництва була тісно пов'язана з внутрішньою політикою царського уряду і статусом портових міст, як особливих санітарних зон.

У першій половині XIX ст. особливе значення мали Одеське, Таганрозьке (значну частину території якого складала українські землі), Феодосійське, Керч-Єнікальське, Ізмайльське градоначальства. У 1873 р. до них приєдналося Севастопольське, а на початку XX ст. були засновані Миколаївське і Ялтинське градоначальства. Інститут градоначальництва відіграв значну роль у прискоренні колонізації та розвитку півдня Російської імперії, впровадженні різних заходів заохочення переселенців до постійного тут проживання.

Пропозиції градоначальників щодо покращення організації забезпечення правопорядку у регіоні часто брались до уваги урядом. Особливо слід відмітити ініціативи одеських градоначальників Ришельє, О. Ф. Ланжерона, О. І. Казначеева, П. Ф. Местмахера, П. О. Антоновича, М. І. Бухаріна, С. М. Гудим-Левковича, П. П. Косаговського, П. О. Зеленого; феодосійських – А. С. Феньша, С. М. Броневського, М. І. Перовського; керч-єнікальських – П. П. Вігеля, І. О. Стемповського, О. П. Спіцина, М. П. Вейса; ізмайльського – С. О. Тучкова; севастопольських – П. О. Перелешина, І. Г. Руднева, М. М. Кумані та інших. Але їх пропозиції щодо удосконалення роботи через брак коштів до реалізації доводились з великим запізненням, а то й просто залишалися лише на папері.

Градоначальники особливо вболівали за розширення штатів поліції з метою налагодження правопорядку, що постійно було болючою проблемою в умовах наростання революційного руху. Так, перший севастопольський градоначальник П. О. Перелешин неодноразово звертав увагу уряду на малочисельність поліції і недостатній розмір коштів, що виділялися на її утримання. У відповідь на його клопотання у 1874 р. був затверджений новий штат поліції [13].

Одеський градоначальник В. В. Левашов добився від уряду дозволу на посилення міської поліції за рахунок введення до її складу 20 кінних поліцейських стражників. Але платня їм була визначена така мізерна, що одеський поліцмейстер через рік у рапорті градоначальнику писав: "...до сих пор участковые полицейские приставы не могли приискать ни одного желающего поступить в конные стражники на означенном

содержании" 14, арк. 50]. Він також бідкався щодо поганого озброєння поліції, необхідності придбання коней для околодочних приміської поліції, коштів на їх утримання та інш. З утворенням приміської поліції в Одеському градоначальстві було введено посади шести околодочних.

Обмеження коштів на утримання міської поліції керч-снікальський градоначальник М. К. Вейс вважав головною причиною плинності поліцейських кадрів протягом тривалого часу, що за його висновком "весьма затрудняет удержание на службе способных и опытных чиновников" [15, арк. 99]. Особливо негативно впливала на стан поліції мізерна платня для чинів середнього і нижчого рангу, що спричиняло значну плинність кадрів. У звіті за 1882 р. М. К. Вейс підкреслював: "По очень ограниченному содержанию полиции большое затруднение встречается в приискании чинов полицейских и при комплектовании служителей людьми, обладающими сообразительностью, навыком, знанием местности. Чины эти, в большинстве не удовлетворяющие своему назначению, не очень интересуются 10-рублевым месячным жалованием и при первом удобном случае, при приискании себе более выгодного вознаграждения, в особенности же с открытием весенних полевых работ, оставляют службу в полиции, – чем и ставят полицейское начальство в безвыходное положение" [15, арк. 103-103 зв.]. Висновок М. К. Вейса зводився до нагальної потреби затвердження нового штату поліцейського управління Керч-Снікальського градоначальства, проект якого був наданий МВС ще у 1875 р. його попередником градоначальником М. П. Вейсом, і збільшення фінансування.

Переконавшись, що його висновки з представленого звіту залишаються поза увагою уряду, М. П. Вейс намагався реорганізувати місцеву поліцію, залучивши органи місцевого врядування. Заручившись підтримкою тимчасового генерал-губернатора (грудень 1883 р.) градоначальник передав у міську управу спроектований штат керченської поліції для розгляду його в міській думі з тим, щоб вона вирішила проблему з додатковими витратами на втілення проекту за рахунок міських статків. 21 квітня 1883 р. міська дума розглянула питання і підтвердила висновок щодо необхідності розширення штатів міської поліції і збільшення фінансування на її утримання. Але вирішити цю проблему міська дума не могла через обмежений міський бюджет і "предстоящие большие расходы, прежде всего, на неотложные санитарные потребности..." [16, арк. 8-12]. У відповідь на подання тимчасового генерал-губернатора щодо підтримки клопотання М. П. Вейса з Департаменту поліції у червні 1884 р. прийшла чергова відписка щодо більш детального обґрунтування необхідності реформування поліції.

З другої половини XIX ст. у діяльності градоначальників на перший план висувається охоронно-каральна місія стосовно найменших проявів незадоволення режимом і зберігає ці позиції до краху самодержавства і ліквідації інституту градоначальництва. Це знайшло закріплення у Зводі законів 1892 р., який затверджував правовий статус головного "блюстителя" порядку у стратегічно важливому регіоні – градоначальстві. Серед предметів відання градоначальників в першу чергу вказувалось: "1) головне відання міською поліцією та чинами її, причому на градоначальників поширюються щодо поліції, усі права, що надаються губернаторам з керування поліцією; 2) видача паспортів на виїзд за кордон; 3) нагляд за належним станом карантинів і за виконанням всіх запропонованих по цій частині правил; охорона міста від внесення чуми; вживання ухвалених заходів у випадку її появи; 4) відання фортифікаційними, портовими спорудами..." і т. д. [17]. Ці положення були сформульовані на підставі комплексного застосування вже напрацьованих попередніх узаконень, починаючи з іменного указу щодо градоначальництва Ришельє 1803 р., і закінчуючи законами 1892 р.

Визначаючи предмети й відомства градоначальників законодавець на перше місце ставив "головне відомство міською поліцією та чинами її". Причому у відношенні поліції, її підвідомчих та підтримання безпеки на градоначальника поширювались усі права, надані губернаторам у губернії. Градоначальник здійснював правоохоронну діяльність за допомогою канцелярії, міської поліції, військових підрозділів, а також органів, що взаємодіяли з ним, але не були безпосередньо підлеглими градоначальнику: судові установи, органи політичного розшуку (жандармське управління, охоронні відділення). Займаючи одне з провідних місць у системі державного апарату, градоначальник на ввіреній йому території головну увагу приділяв охороні самодержавного ладу, який, за влучним висловом О. Н. Ярмиша, існував "у формі безпосереднього примусу" [18, с. 10]. З кінця XIX ст. у правоохоронній діяльності градоначальників чинне місце займає каральна спрямованість щодо забезпечення спокою, попередження та придушення революційних виступів, національного руху.

Література:

1. Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России / А. Д. Градовский // Собр. соч. – СПб., 1899. – Т. 1. – С. 299-338.
2. Грибовский В. М. Государственное устройство и управление Российской империи / В. М. Грибовский – Одесса, 1912.

3. Скальковский А. А. Из портфеля первого историка г. Одессы / А. А. Скальковский // Из прошлого Одессы: Сб. статей / Сост. Л. М. де-Рибас. – Одеса, 1894. – С. 100-261.
4. Смольянинов К. История Одессы / К. Смольянинов. – Одесса, 1853.
5. Дмитриев В. В. Деятельность градоначальств юга Российской империи в XIX – начале XX вв. / В. В. Дмитриев // Культура народов Причерноморья. – Симферополь, 2001. – № 21. – С. 83-91.
6. Феденьов Р. К., Якубовський О. П. Перші градоначальники Одеси: історичний досвід управління містом / Р. К. Феденьов, О. П. Якубовський. – Одеса, 2002.
7. ПСЗ Российской империи. – Собр. I. – Т. 27. – СПб., 1830. – № 20449.
8. ДАОО. – Ф. 1. – Оп. 248. – Спр. 1606.
9. ПСЗ Российской империи. – Собр. I. – Т. 27. – СПб., 1830. – № 20600.
10. ПСЗ Российской империи. – Собр. I. – Т. 27. – СПб., 1830. – № 20601.
11. ПСЗ Российской империи. – Собр. I. – Т. 30. – СПб., 1830. – № 22886.
12. Юрій І. А. Градоначальництво і організація торгово-економічного судочинства на півдні російської імперії (перша половина XIX ст.) / І. А. Юрій // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр. – Вип. 48. – Одеса: Юридична література, 2009. – С. 196-201.
13. ПСЗ Российской империи. – Собр. II. – Т. 49. – Отд. 2. – СПб., 1875 – № 54233.
14. ДАОО. – Ф. 2. – Оп. 1. – Спр. 1117.
15. ДАОО. – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 388.
16. ДАОО. – Ф. 5 – Оп. 1. – Спр. 730.
17. Общее губернское учреждение // Свод законов Российской империи. – Т. 2. – Ч. 1. – СПб., 1876.
18. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст.: монографія / О. Н. Ярмиш. – Харків: Консум, 2001. – 288 с.

Філінюк І. Г., НУ "ОЮА"

САНКЦІЇ У КАНОНІЧНОМУ ПРАВІ ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇХ ЗАСТОСУВАННЯ ЦЕРКОВНИМИ СУДАМИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (СЕРЕДИНА XIX – ПОЧАТОК XX СТ.)

Статья посвящена исследованию системы наказаний в каноническом праве и практике их применений церковными судами в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века. В статье охарактеризованы отдельные виды наказаний, выяснена их сущность, особенности применения, цель наказания. Рассмотрена процедура наложения наказания церковными судами, а также механизм их исполнения.